

Наталія ІВАХНО,

orchid.org/0000-0003-3511-481X

*аспірантка кафедри української літератури, методики її навчання та журналістики
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(Ніжин, Чернігівська область, Україна) ivakhno1996@ukr.net*

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ШКІЛЬНОГО ВИВЧЕННЯ ТОПОНІМІВ У ЛІТЕРАТУРНОМУ ТЕКСТІ: СИСТЕМА КОМПЕТЕНЦІЙ

Топоніми, як і будь-які інші власні назви, виконують важливу художню роль у літературі. Проте поглиблене вивчення географічних назв у процесі шкільного аналізу художнього твору розроблене ще не достатньо. Статтю присвячено загальному огляду теоретичних засад вивчення топонімів у творах української літератури, передбачених шкільною програмою для аналізу в старших класах.

Досліджено топоніміку як один із розділів ономастики, що вивчає географічні назви, їх значення та походження. Визначено та описано на матеріалі літературних топонімів художніх текстів, рекомендованих для вивчення в старших класах, основні стилістичні та функціональні можливості географічних найменувань на прикладі як епічного, так і ліричного текстів, зокрема детально проаналізовано номінативну, дейктичну, характеристичну, символічну функції топонімів на матеріалі конкретних художніх творів для старших класів.

Виокремлено групи топонімів, які є найпродуктивнішими в літературі, осмислено ці власні назви та їх роль у художньому творі. Застосовано комплексний підхід для встановлення та характеристики зв'язку топонімів із часовою та просторовою організацією, головними та другорядними персонажами, тематикою та проблематикою, жанровими, композиційними та стилевими особливостями літературного твору.

На матеріалі конкретних прозових і поетичних текстів для старших класів продемонстровано поглиблене вивчення топонімів у процесі аналізу образів-персонажів, хронотопів, жанрових і стилевих особливостей. Сформовано цілісну систему методико-літературознавчих компетенцій, зокрема запропоновано коло ключових знань, вмінь і навичок, якими повинні володіти учні старших класів для ефективної роботи з літературними топонімами, більш глибокого аналізу художнього твору, оцінки як всього тексту, так і окремих його елементів.

Ключові слова: *топонім, урбанонім, характеристична функція, символічна функція, хронотопний шлях аналізу.*

Nataliia IVAKHNO,

orchid.org/0000-0003-3511-481X

*Postgraduate Student at the Department of Ukrainian Literature,
Methodology of its Teaching and Journalistic
of Nizhyn Mykola Gogol State University
(Nizhyn, Chernihiv region, Ukraine) ivakhno1996@ukr.net*

THE THEORETICAL PRINCIPLES OF SCHOOL STUDY OF TOPONYMS IN THE LITERARY TEXT: THE SYSTEM OF COMPETENCES

Toponyms as any other proper names perform the important artistic role in literature. However the depth study of geographic names in the process of school analysis of artistic work is not enough developed. The article is devoted to the general review of the theoretical principles of the study of toponyms in the works of Ukrainian literature, which are predicated by the school program for the analysis in the senior classes.

Toponymic as one of the sections of the onomastica that studies geographic names, its meaning and origin is researched. The main stylistic and functional opportunities of geographic names on the example of epic and lyrical texts are defined and described on the material of literary toponyms of artistic texts, in particular nominative, indicative, characteristic, symbolic functions of toponyms are analyzed in details on the material of specific artistic works for the senior classes.

Groups of toponyms that are the most productive in literature are signed, these proper names and their role in the artistic work are comprehended. The complex approach for establishing and characteristic of connection between toponyms and temporal and spatial organization, main and secondary characters, topics and problems, genre, composite and style features of literary work is applied.

The depth study of toponyms in the process of analysis of characters, chronotopes, genre and style features is demonstrated on the material of specific prose and poetic texts for the senior classes. The holistic system of methodical competences is formed, in particular the circle of key knowledge and skills that the students should have for effective work with literary toponyms, deeper analysis of the artistic work, in general for evaluation of the whole text and its separate elements is proposed.

Key words: *toponym, urbanonym, characteristic function, symbolic function, chronotopic way of analysis.*

Постановка проблеми. Топоніми в художньому творі – один із важливих його складників. Проблема їх вивчення актуальна, адже дослідження онімів різних груп сприяє поглибленню аналізу літературного тексту з погляду насамперед його образного та часопросторового наповнення.

Аналіз досліджень. Нині літературні оніми, зокрема топоніми, досліджені неповно, а методика шкільного вивчення тексту з їх урахуванням потребує спеціальної розробки. Питання осмислення учнями власної назви найбільше пов'язано з використанням пообразного (Ю. Бондаренко, О. Забарний, Є. Пасічник, Б. Степанишин, А. Ситченко) та хронотопного (М. Бахтін, К. Фролова, Ю. Бондаренко) шляхів аналізу літературного твору.

Топоніміка (від грец. *topos* «місце» й *onoma* «ім'я», «назва») «вивчає географічні назви, їх походження, смислове значення, розвиток, сучасний стан, написання та вимову, а також природні й соціальні умови минулого, за яких ці назви виникли» (Лучик, 2013).

Дослідники неоднозначно сприймають літературно-художні топоніми з погляду їх стилістично-функціонального навантаження. На думку О. Немировської, топонім є експресивною категорією (Мороз, 2011: 353). О. Савреї вважає, що окремі топоніми можуть персоніфікуватися й перетворюватися на символи (Мороз, 2011: 353). Топоніми в літературному творі – друга (після антропонімів) за чисельністю група найменувань, яка має важливе функціональне навантаження.

Об'єктом статті є базові основи вивчення топонімів у художньому тексті на уроках української літератури в 10-11 класах.

Мета статті – окреслити теоретичні засади вивчення літературних топонімів, визначити систему компетенцій, необхідних для їх формування у школярів. Поставлена мета передбачає розв'язання основних завдань:

- дати теоретичну оцінку проблемі;
- окреслити компетентнісну систему, формуванню якої має бути підпорядковане вивчення літературних топонімів.

Виклад основного матеріалу. Головною функцією топонімів, як і будь-якої власної назви, є номінативна. Вживання топонімів пов'язане з художнім простором твору. Письменник найчастіше вводить у текст реальні географічні найменування лише з метою окреслення місця подій, для динамізму дії. Вони виконують нейтрально-описову реально-географічну функцію. О. Мороз зазначає: «Топоніми як компоненти художнього

тексту забезпечують насамперед реальність відтворення певних подій, окреслюючи при цьому певний простір, в межах якого триває сюжетна лінія, діють головні й другорядні персонажі» (Мороз, 2011: 352).

Більшість топонімів, вжитих письменниками в літературних творах, дійсно є реальними, тобто виконують дейктичну функцію. Такими є здебільшого географічні найменування реалістичних текстів, адже їх використання додає більшої правдоподібності описаним подіям.

Реальні ойконіми (місто Богуслав, село Семигори) та гідронім (річка Рось) у повісті Івана Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» не мають ні характеристичного, ні символічного навантаження, а використані автором лише для окреслення територіального простору твору.

В романі Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» головний топонім Піски – це село, яке справді існувало, але не в Гетьманському повіті, як указано в творі, а в Гадяцькому.

Насамперед географічні назви найтісніше пов'язані з хронотопом художнього твору, тобто саме за допомогою топоніма вербалізується простір, місце розгортання сюжету. Ці літературно-художні найменування стилістично-нейтральні, проте є й такі, що мають більш вагоме функціональне значення як для всього твору, так і для окремих його елементів, зокрема характеристики образів-персонажів. На думку Ю. Бондаренка, «найбільш продуктивним підходом до аналізу персонажів у контексті з часом і простором є такий, що дає можливість розкрити характер зв'язків між людиною та хронотопом» (Бондаренко, 2012: 81).

Наприклад, у романі Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» один із хронотопів (події кінця XVIII – початку XIX ст.) показано авторами на прикладі історії села Піски. З цим ойконімом пов'язане становлення характерів багатьох, зокрема негативних, персонажів роману. Ю. Бондаренко слушно зауважує, що робота з хронотопом важлива для того, «щоб правильно зрозуміти, як письменники пояснюють причини падіння негативних героїв» (Бондаренко, 2012: 107).

Зрозуміло, що топоніми нерозривно пов'язані з літературно-художніми найменуваннями героїв. Це закономірно, адже в чітко окресленому літературному топосі завжди діють конкретні персонажі. Наприклад, у новелі І. Франка «Сойчине крило» спостерігається певна закономірність: кожному чоловічому антропоніму відповідає топонім. Ці власні назви відіграють важливу роль

під час характеристики головної героїні, адже, перебуваючи в новому місті з новим чоловіком, вона відкривається для читача з іншого боку.

Так само топоніми взаємодіють із антропонімами в новелі О. Кобилянської “Valse melancolique”. Географічні назви характеризують двох героїнь твору, адже пов’язані з їхніми уподобаннями (Ганнуся – молода художниця, яка хотіла поїхати до Риму й домоглася свого; Софія мріяла про музичну консерваторію у Відні, проте так і не мала змогла поїхати на навчання).

Група топонімів у художньому тексті найчастіше представлена гідронімами (назви водних об’єктів), ойконімами (найменування поселень), хоронімами (території, держави, частини світу) та урбанонімами (міські об’єкти). Найуживаніший в літературі хоронім – Україна, ойконім – Київ, гідронім – Дніпро (Хлистун, 2003: 23).

Перебираючи на себе антропоморфні властивості, топоніми в літературному тексті часто позначають окремого персонажа. Гідроніми або хороніми персоніфікуються або виступають в ролі символів. При цьому додатковим засобом є метафора. Наприклад, символічне значення хороніма Україна та гідроніма Дніпро знаходимо в поезії Т. Шевченка: «Гомоніла Україна, Довго гомоніла...», «Зажурилась Україна – Така її доля! Зажурилась, заплакала, Як мала дитина», «А доли сивий наш козак Дніпро з лугами виграває», «Реве та стогне Дніпр широкий...». Як бачимо, у Т. Шевченка Україна уособлює багатостраждальну Батьківщину, а Дніпро найчастіше доповнюється епітетами «широкий», «дужий», «сивий», «старий», що позитивно характеризує літературний топонім, створюючи могутній і всевладний образ.

У поезії В. Симоненка «Задивляюсь у твої зіниці...» хоронім Україна теж персоніфіковано. Автор звертається до Батьківщини як до матері, а себе називає її сином: «Маю я святе синівське право / З матір’ю побуть на самоті». Симоненко використовує інші топоніми в множині, що не є характерним для власних географічних назв, які, відповідно до правил, мають форму тільки однини. Таким вживанням автор підкреслює символічність онімів: на протигагу єдиній та неповторній для поета Україні існують також всі інші країни, які він поєднав у збірний топонім «Америки й Росії».

Топоніми сприймаються як окремі образи в романі Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (село Піски до й після реформи 1861 року), кіноповісті О. Довженка «Зачарована Десна» (річка Десна – молода дівчина, красою якої зачарований автор-персонаж

і якій висловлює вдячність за своє дитинство), романі у віршах Л. Костенко «Маруся Чурай» (місто Полтава – свідок повстання, а також суду над головною героїнею).

Літературні топоніми можуть утворювати синонімічні ряди. Це здебільшого назви одного й того ж географічного об’єкта, але в різні часи. У поезію, наприклад, вони «вносять колорит епохи чи місцевості й пов’язану з цим конотативність (оцінну, емоційну чи експресивну): Я одвічно такий / як Дніпро / Бористен / і Славута / воля й душа незакуті ... (Ю. Завгородній)» (Хлистун, 2006: 13).

Говорячи про поезію, варто зазначити, що топоніми стають одним із засобів створення рими. Наприклад, найпопулярнішим компонентом для римових кліше також є хоронім Україна.

Л. Мовчун переконана, що «топонім Україна важливий для носіїв української мови й породжує загальнонаціональні й індивідуальні асоціації» (Мовчун, 2015: 511). За дослідженнями, українські поети ХІХ – початку ХХІ ст. найчастіше «використовують римокомпоненти година, дитина, долина, єдина, руїна в парі з лексемою Україна» (Мовчун, 2015: 514). В ліричних творах, передбачених програмою для вивчення в 10-11 класах, бачимо й інші варіанти римування: Україну – солов’їну, хвилину – Вкраїну («Любіть Україну» В. Сосюри), калина – Україна («На колимським морозі калина...» В. Стуса).

Вживання географічних назв у літературному тексті може створювати топонімічні опозиції. Показовими вони є в тих творах, де протиставляються здебільшого два топоси. Наприклад, у романі В. Підмогильного «Місто» такими є астіонім Київ і комонім Теревені. Ця топонімічна опозиція є своєрідним засобом глибшого осмислення ціннісних і цільових пріоритетів головного героя твору. Степан Радченко, простий сільський хлопець, який планує вступити до університету, постійно порівнює безперспективність села й могутність міста, захоплюється останнім або ненавидить його, мріє про змичку міста й села, про створення міст-садів, сіл-міст. Хоч персонаж і цурається свого сільського походження, намагається підкорити місто, проте виявляється безсилим перед всепоглинаючою столицею.

Топонімічну опозицію «Батьківщина – чужина» спостерігаємо на прикладі роману Івана Багряного «Тигролови». Родина Сірків опиняється далеко від рідної Полтавщини в умовах тайги на Далекому Сході. Батьківщині у творі протиставлено інший топос – Зелений Клин (історична назва поселень українців). Незважаючи на

все, справжні патріоти Сірки не зламалися, залишившись вірними українським традиціям, дотримуючись народних звичаїв.

За допомогою топонімічної опозиції глибше розкриваються образи представників сім'ї Сірків. На прикладі цілої родини автор порушує проблему культу сильної особистості. Варто зазначити, що в такому випадку топоніми можна поглиблено вивчати під час пообразного, а саме концептуально-образного аналізу художнього твору, метою якого є осмислення ролі створених письменником образів у розв'язанні певної проблеми (Бондаренко, 2011: 12). Зокрема, тут може відбуватися й оцінка персонажів, які разом із топонімами задіяні митцем у формуванні проблемно-тематичного поля літературного твору. Вибір топоніма також зумовлений спогадами самого письменника. Івану Багряному довелося втекти на Батьківщину із Зеленого Клину, де він п'ять років відбував заслання.

Ще однією ілюстрацією до зазначеної опозиції можна назвати новелу В. Стефаніка «Камінний хрест». Сюжет твору побудований на прощанні головного героя Івана Дідуха з Батьківщиною, рідною землею, на якій із юних років він тяжко працював. Чоловік і вся його родина, як і більшість тогочасних шукачів кращої долі, змушені були емігрувати за кордон, до Канади.

Літературно-художній топонімікон нерідко породжується жанровими чи стильовими особливостями твору. Яскравим прикладом є роман В. Підмогильного «Місто», де охоплено низку різновидів топонімів: ойконіми (місто Київ, село Теревені), гідроніми (Дніпро), годоніми (вулиці Хрещатик, Володимирівська, Нестерівська, Львівська, Андріївський узвіз), дрімоніми (сади Ботанічний, Царський, Голосіївський ліс). Проте особливу увагу слід звернути на урбаноніми (Лавра, Софіївський собор, Володимирський собор, Аскольдова могила, Палац праці, Державне видавництво України, Національна бібліотека тощо).

За жанровими ознаками «Місто» – перший в українській літературі урбаністичний роман, чим і пояснюється велика кількість топонімів у творі. Насиченість літературного тексту урбанонімами, власними назвами міських об'єктів створює своєрідний «портрет» місцевості. Автор вводить у роман розмаїття власних назв, що дозволяє показати широку панораму великого міста, передати його колорит, створити ефект присутності читача в тому середовищі. На фоні деталізації місця подій за допомогою топонімів складається образ самого міста, яке виступає могутнім, здатним поглинути людину, підкорити її.

Насичений різними видами топонімів і роман Ю. Яновського «Майстер корабля» (ойконіми – Одеса, Берлін, Італія, Індія, Австралія, Нова Зеландія; гідроніми – Магелланова протока, озеро Комо; хороніми – острів Ява, Балканський півострів). На думку Г. Шотової-Ніколенко, таке розмаїття географічних назв зумовлене стильовою приналежністю письменника до неоромантиків. Яновському «були дійсно притаманні глобально-світові тенденції, а тому він як митець не міг обмежитися тільки українською топонімією» (Шотова-Ніколенко, 2017: 332). Географічні назви, використані автором у програмовому романі «Майстер корабля», слід поглиблено дослідити в процесі хронотопного або сюжетно-композиційного аналізу твору: за допомогою топонімів у романі відбувається зміщення часопростору, що є особливістю композиції (прийом кіномонтажу).

Поглиблена робота з топонімами може відбуватися в межах хронотопного, пообразного, подієвого та композиційного шляхів аналізу художніх творів. Для ефективності такої роботи важливим є формування в учнів системи літературознавчих компетенцій.

Учні повинні знати:

- різновиди топонімів за їх основними групами;
- художні особливості топонімів у літературних творах, передбачених для вивчення шкільною програмою;
- функціональну роль топонімів у художньому тексті, мету їх використання;
- особливості застосування шляхів аналізу художнього твору у зв'язку із поглибленим вивченням топонімів.

Старшокласники повинні вміти:

- виокремлювати в літературному тексті топоніми, які мають функціональне значення;
- визначати художні властивості та функції топонімів у творах;
- пояснювати роль топонімів у процесі аналізу окремих елементів твору (сюжету, хронотопу, образів-персонажів, тематики та проблематики, жанрових і стильових особливостей тощо);
- давати цілісну оцінку літературному твору з урахуванням функціональних можливостей топонімів, використаних у ньому.

Висновки. Головне призначення будь-якої власної назви – номінація. Автори художніх творів здебільшого використовують реальні географічні назви для локалізації місця подій чи ідентифікації об'єктів простору. У поетичних текстах повтори топонімів утворюють синонімічні ряди, що надає додаткової конотації. Також географічні назви в

ліричному тексті відіграють особливу роль під час створення окремої рими та римостилю поезії. Отже, топоніми в літературному творі можуть бути експресивно насиченими і відігравати важливе функціональне значення.

Серед основних функцій географічних назв можна виділити такі: характеристична (топонім – часопросторовий маркер твору, локалізує місце подій, додає динамізму діям героїв; топонім,

взаємодіючи з антропонімом, є засобом характеристики персонажа), символічна (топоніми персоніфікуються, набувають антропоморфних ознак і виступають повноцінними образами). До того ж географічні назви в літературному тексті тісно пов'язані з його жанровою та стильовою домінантою. Поглиблений аналіз топонімів слід здійснювати в процесі хронотопного, пообразного, подієвого та композиційного аналізів художнього твору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бондаренко Ю. Концептуально-образний аналіз літературного твору в школі. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2011. № 11. С. 11–14.
2. Бондаренко Ю. Методика шкільного вивчення сюжетно-композиційної організації епічного твору: теорія і практикум : навч. посіб. для студентів філологічних факультетів. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2012. 146 с.
3. Лучик В. Топоніміка. Енциклопедія історії України: у 10 т. Київ : Наукова думка, 2013. Т. 10. С. 124.
4. Мовчун Л. Використання топоніма «Україна» як вияв римостилю українських поетів. *Записки з ономастики*. 2015. Випуск 18. С. 509–517.
5. Мороз О. Топоніми як компоненти художнього тексту (на матеріалі роману «Сонячна Машина» В. Винниченка). *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. 2011. Випуск 15. С. 351–355.
6. Хлестун І. Власна назва в українській поезії II половини XX ст. (семантико-функціональний аспект) : автореф. дис. канд. філол. наук: спец. 10.02.01. Київ, 2006. 20 с.
7. Хлестун І. Топоніми в художньому тексті (на матеріалі української поезії II пол. XX ст.). *Урок української*. 2003. № 10. С. 23–25.
8. Шотова-Ніколенко Г. Топоніми як засіб створення і зміни часопростору в художньому творі. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Мовознавство. Тернопіль, 2017. Випуск 1 (27). С. 331–334.

REFERENCES

1. Bondarenko Y. Kontseptualno-obraznyi analiz literaturnoho tvoruv v shkoli [Conceptual image analysis of a literary work in secondary school]. *Ukrainska literatura v zagalnoosvitnii shkoli*, 2011, Nr 11, P. 11–14 [in Ukrainain].
2. Bondarenko Y. Metodyka shkilnoho vyvchennia siuzhetno-kompozytsiinoi organizatsii epichnoho tvoruv: teoriia i praktykum: navch. posibn. dlia studentiv filolohichnykh fakultetiv [The methodology of studying the plot-composite organization of the epic work: theory and practice: a manual for students of philological faculties]. *Nizhyn*, 2012, 146 p. [in Ukrainain].
3. Luchyk V. Toponimika. Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t [Toponymic. Encyclopedia of history of Ukraine: in 10 vol.]. *Kyiv : Naukova dumka*, 2013, Vol. 10, p. 124 [in Ukrainain].
4. Movchun L. Vykorystannia toponima “Ukraine” yak vyjav rymostyliu ukrainskykh poetiv [Usage of toponym “Ukraine” as a manifestation of Ukrainian poets’ rhyme style]. *Zapysky z onomastyky*, 2015, Vol. 15, P. 509–517 [in Ukrainain].
5. Moroz O. Toponimy yak komponenty khudozhnoho tekstu (na materialy romanu “Soniachna Mashyna” V. Vynnychenka) [Toponyms as the components of artistic text (on the material of a novel of V. Vynnychenko “Sun machine”)]. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva*, 2011, Vol. 15, P. 351–355 [in Ukrainain].
6. Khlystun I. Vlasna nazva v ukrainskii poezii II polovyny XX st. (semantyko-funktsionalnyi aspekt) [The proper name in the Ukrainian poetry of the second half of the 20th century (semantic-functional aspect)] : avtoref. dys. kand. filol. nauk: spets. 10.02.01. *Kyiv*, 2006, 20 p. [in Ukrainain].
7. Khlystun I. Toponimy v khudozhnomu teksti (na materialy ukrainskoi poezii II polovyny XX st.). [Toponyms in artistic text (on the material of Ukrainian poetry of the second half of the 20th century)]. *Urok ukrainskoi*, 2003, Nr 10, P. 23–25 [in Ukrainain].
8. Shotova-Nikolenko G. Toponimy yak zasib stvorennia i zminy chasoprostoru v khudozhnomu tvoriv [Toponyms as the means of creating and modifying time-place in a literary-artistic work]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedagogichnoho universytetu imeni Volodymyra Gnatyuka*. Serii: Movoznavstvo. *Ternopil*, 2017, Vol. 1 (27), P. 331–334 [in Ukrainain].